

Kastmaskinen (*Dröftari*)

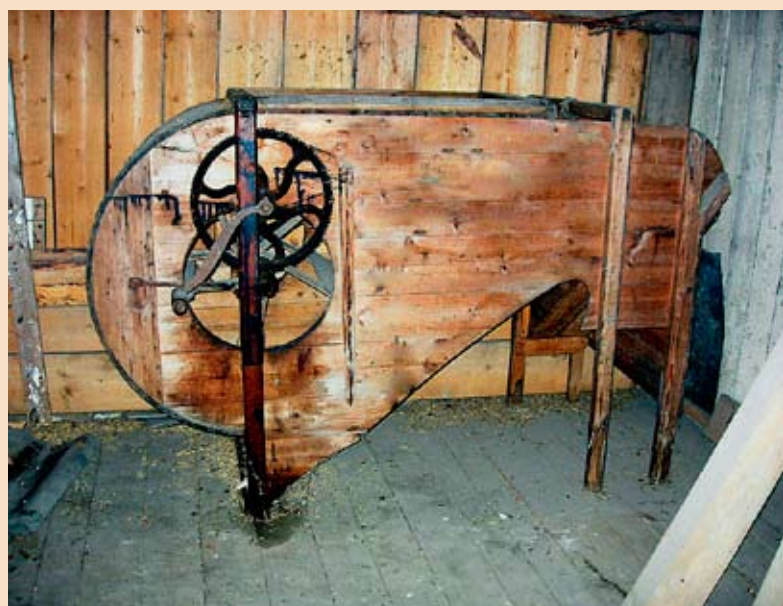
Dröftari, eller kastmaskinen, användes för rensning och sortering av säd som tröskats i rian med *slegona*. Det var i slutet av 1800-talet som *dröftarna* började användas för rensning av säd som alternativ till de mycket gamla metoderna att rensa säd med **rissel, kastning och dryfta**.*

Dröftaren innehåller ett fläkthjul som vevas runt för hand via en utväxling med kugghjul. Några såll med olika maskstorlekar samt intags- och utloppsöppningar ingår i konstruktionen.

De första *dröftarna* var ofta enkla och hemmagjorda träkonstruktioner, förutom fläktaxel och kugghjul som köptes utifrån. Senare köptes *dröftarna* från mekaniska verkstäder som serietillverkade olika typer av maskiner som benämndes **kastmaskin**, eftersom den ersatte rensmetoden kastning av säd med kastskövel.

En kastmaskin kunde innehålla upp till åtta olika såll, både fasta såll samt såll som var rörligt upphängda och kunde sättas i skakande rörelse via en vevstake och vevskiva på fläktaxeln.

Utlopp och inlopp på kastmaskinen reglerades med skjutbara luckor på maskinen så att luftströmmens styrka kunde ändras och styras. Den fick inte vara så stark att säden riskerade att blåsa bort med agnarna.

Den säd som skulle sorteras och rensas från agnar och ogräsfrö (*maaldre*) hälldes genom en matartratt ovanpå *dröftari* och föll ner förbi den kraftiga luftströmmen från fläkten och genom ett system av såll. Luftströmmen från den handdrivna fläkten blåste bort agnar och boss från säden och vidare ut genom *dröftarens* utlopp. Utloppet var vänt mot en öppning (*acko*) i riväggen för att agnar och damm skulle blåsa ut i det fria. Det översta sållet var ett grovmaskigt boss-såll och det understa av flera mellansåll var ett finmaskigt lutande frösåll genom vilket små och tunga ogräsfröna siktades igenom och samlades upp i ett förum eller frölåda.

Sädeskornen siktades genom de översta sållen men stannade, beroende på sädeskornens storlek och tyngd, på de finmaskigare lutande sållen och föll ner i olika fack i *dröftarens* botten. De tyngsta och fullmatade sädeskornen (stridsäden) samlades i facket närmast fläkten och de lätta sädeskornen (slösäden) blåstes längre fram till andra facket.

Dröftare användes för rensning av säd långt in på 1900-talet. I slutet av 1800-talet började också olika tröskverkskonstruktioner, s.k. hästvandringer eller små tröskverk dragna med vev och handkraft, att användas jämsides med *dröftarna*. Så småningom började ångmaskiner och tändkulemotorer användas för drift av tröskverken.

Håkan Genberg

*) Se Månadens bild i oktober 2012

Vid *dröftari* i Senja Östergårds rian hösten 2002: Till vänster står Viktor Storfors, som var *riigåbbi*. Han visade och förklarade hur *dröftaren* användes. Till höger öser Bo Ekstrand ner säden, Helge Granholm vevar och Helena Ekstrand öser upp den rena säden i femkappsområdet. Säden skulle mätas. Foto Siri Hagback.

Bilden överst visar en *dröftare* i f.d. Elna Kronmans/Doris Jonssons uthus i Köpingsgränden sommaren 2012. Foto Göran Strömfors/Håkan Genberg.

Dröftning

i Sonja Östergårds rian
i Övermalax år 2002

Foton Siri Hagback

Bo Ekstrand risslar, sädeskornen
faller ner på golvet varefter de dryftas.
Bosset/halmen kastas ut.
Fr.v. Helge Granholm,
Karl-Gustaf Dahlsten,
Hedvig Lidman
och Bo Ekstrand.

Kaffepaus utanför rian. Från
vänster *riigåbbi* Viktor Storfors
i flannelskjorta och rihatt, Åke
Edman, Karl-Gustaf Dahlsten,
Hedvig Lidman, Helge Granholm,
Per-Erik Bäck, Lorenz Uthardt,
Bo Ekstrand, Helena Ekstrand
och Margaretha Lindholm.

Annonser om kastmaskiner och tröskverk till salu

Ojemförligt bästa
Finska
Kastmaskiner.

Utomordentligt välgjorda och allmänt berömda.

Största sort No 3 Ohlsons nya typ med 8 säll Fmk 70. —
 Största sort No 2 Walla typ med 7 säll Fmk 60. —
 Ohlsons modell är försedd med 1 extra säll för förhöjd afverkning af oren säd, men priset är det oakadt oförändradt.

Adolf Petersson.
 Finsk maskin- och jordbruksredskapsaffär.
 5 Michaelsgatan 5.
 Helsingfors. 2632
 Mellan Alexanders- och Regeringsgatorna.

Annons i Vasabladet 1 aug 1891

P. Sidorow,
 Finska Redskapshandeln.

Tröskverk
 af Mathildedals bäst kända och prisbelönta tillverkning.

Kastmaskiner
 och
Hästvandringar.

Bästa och hållbaraste.
 Billigare pris än **alla andra** i förhållande till maskinernas värde.

Gustaf Svanljung,
 Wasa.
 3146

Annons i Vasabladet 31 juli 1897

Alla vilja hafva
Mathildedals
 Tröskverk, Hästvandringar
 och **Prima Kastmaskiner.**

men fabriken binner ej tillverka så mycket som behöves.
 Därföre skynden med beställningar till

Gustaf Svanljung.
 Wasa.
 3025

Annons i Vasabladet 20 aug 1898

Tröskverk,
Kastmaskiner

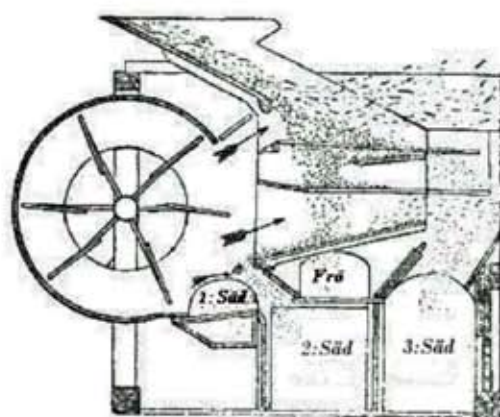
Åbo Redskapshandeln,
C. J. Broberg, Wasa.

Annons i Vasabladet 23 aug 1898

Till salu.

Hos Herm. Finell i Wasa:
 Köpings Tröskverk a 190 mf ft.,
 Arboga do a 200 mf ft.,
 Arboga hästvandringar a 225 mf ft.,
Kastmaskiner eller Sädrensare a 75
 mf ft.,
 Plogar och Mejerigrutor hos
Herm. Finell
 i Wasa.

Annons i Vasabladet 19 aug 1882

Principbild av rensning och sortering av säd i en gammal kastmaskin av fabrikat Thermenius.

Augusti 2013
MÅNADSBILD

25.07.2013

Foto: Göran Strömfors

Sommarhälsning från Brinkens museum
och museiträdgården! **Blommornas dag 11 augusti kl 13!**

MALAX MUSEIFÖRENING

Separatorn (*skuuimari*)

Tillagning av smör från grädde har mycket gamla anor. Grädden kärnades till smör i de smörkärnor (*smörtjienor*) som förr fanns i alla gårdar. Grädde fick man genom att efter mjölkningen sila upp helmjölken i stora flata trätråg eller stenfat som lagrades i ett kallt utrymme. Mjölken fick stå för gräddsättning några dagar innan grädden skummades av och sparades till smörkärningsdagen.

Mjolk silades också i stora filbunkar. När filen löcknat skummades gräddskiktet i filbunkarna och sparades i *filbytto* eller i *tjieno*. När man samlat tillräckligt med grädde kunde smörkärningen börja.

Lördagarna var i regel den dag när det kärnades smör. Smör var i första hand en produkt som skulle säljas. Smör användes inte i vardagslag. Malaxborna sålde ännu på 1930-talet sitt hemkärnade smör och sin mjölk bl.a. på Brändö torg i Vasa.

De första handdrivna eller maskindrivna mjölkseparatorerna som kom på 1880-talet ersatte, både i enskilda hushåll och i de första bymejerierna, det gamla tidskrävande sättet att lagra mjölken tills grädden flöt upp till ytan eller löcknat till fil och kunde skummas av. Bymejeriernas gräddsättnings-teknik var också före 1880-talet relativt utvecklad och byggde på olika enkla iskylnings- och lagringsmetoder för gräddsättning.

I Malax har separatorn kallats *skuuimari*, antagligen för att den kom att ersätta de gamla gräddskunningsmetoderna. Men mjölkseparatorn byggdes på en annan enkel avskiljningsprincip, nämligen den centrifugalkraft som uppstår i ett snabbt roterande kärl. Vid mjölkens rotation i separatorn pressar centrifugalkraften den tyngre skummjölken ut mot kärlets väggar medan den lättare grädden samlas i mitten.

I mjölkbehållaren ovanpå separatorn hölls den från mjölkningen ännu spenvarma mjölken. Mjolk som håller en temperatur på ca 35 grader ger nämligen mest grädde vid separering. Bymejerier, som tog emot mjölk för separering, brukade därför värma mjölken innan den separerades.

Mjölkseparatorn har två utloppsrör; ett rör från vilket grädden rinner ut under centrifugeringen och ett annat rör för den avfettade mjölken, skummjölken.

Den handvevade separatorn har en mycket stor utväxling från vev till den inne i separatorn snabbt roterande separatorkulan. När separatorn vevats i gång, med vevhastigheten 60–70 varv i minuten, öppnades kranen under mjölkbehållaren och mjölken rann ner till separatorkulan. Gräddhalten styrdes med separatorveven. Ju snabbare separatorn vevades, desto tjockare blev grädden samtidigt som skummjölken i motsvarande grad blev mindre fet. Den separerade grädden kylades ner och förvarades kallt till smörkärningsdagen. Skummjölken gjordes till surmjölk eller gavs till kalvarna.

Gustaf de Laval fick år 1878 patent på en mjölkcentrifug, eller separator som den kom att kallas. De Lavals separatorer var effektivare och hade högre centrifugeringshastighet än de dittills använda tyska separatorerna. År 1883 grundade De Laval, tillsammans med Oskar Lamm, företaget AB Separator och började tillverka separatorer i en verkstad i Stockholm. Företaget blev början till det i dag stora industriföretaget Alfa Laval.

De Lavals första separator kunde skumma 135 liter mjölk per timme med omkring 0,2–0,3 % fett i skummjölken och drevs med remdrift av en ångmaskin. Separatorernas konstruktion utvecklades och effektiviserades av flera olika tillverkare under de följande åren. Det var främst separatorkulans utformning som skilde sig

mellan de olika fabrikaten.

Bymejerierna och bönderna i Österbotten var i slutet av 1800-talet mycket snabba att tillägna sig den nya tekniken för helmjölken skumning och de handdrivna och maskindrivna separatorerna fick en mycket stor spridning.

Håkan Genberg

Övre färgbilden: Handdriven mjölkseparator typ "Diabolo Special" tillverkad av AB Pump-Separator i Stockholm. Donatorer: Anna Svevar, Margareta Berts och Alf Svevar. Den undre bilden visar en Diabolo-separator av äldre modell. Foto: Göran Strömfors, vid Brinkens museum. – Den svartvita, beskurna vinjettbilden med kor är fotograferad av Holger Gullholm.

Juli 2013
MÅNADSBILD

Sol och sommar från Brinkens museum och museiträdgården!

Malax museiförening

Juni 2013
MÅNADSBILD

Handdukstäckare Paradhandduk

(Handdukstäckare)

Handduken (*handöutji*) hör till våra äldsta bruksföremål. Redan på Bibelns tid räknades det som en självklar artighet att erbjuda gästen vatten och handduk för att tvaga och torka händer och fötter. Och t.ex. i de gamla vikingasagorna finns flera beskrivningar av samma procedur. I Harald Hårdrådes saga från mitten av 1000-talet berättas om Vandråd, som kom iland efter ett sjöslag: Vandråd tog sist emot handfattet; men då han fick handduken, torkade han sig midt på den. Hustrun grep fast i handduken och ryckte den ifrån honom, i det hon sade: "Föga förstår du av goda seder; det är bara torpare som väta ned hela handduken på en gång." Vandråd svarade: "Jag kommer väl än en gång dit, där jag kan få torka mig midt på handduken."

Ekonomiskt lagda husmödrar insåg tidigt att man, för att spara på tvätten, kunde gömma undan de våta handdukarna bakom en handdukstäckare. Handdukarna hängdes upp på krokarna över eller bredvid tvättställningen, kommoden (*kåmåodi*) eller lavoaren (*lavoari*),

Maj 2013
MÄNADSBILD

krokarna var ofta monterade under en smal rundstång med en liten hylla ovanför. På stängen hängdes handdukstäckaren och gömde under sig alla halvskaliga handdukar, som sena tiders Vandråd lämnar efter sig.

Handdukstäckaren var ett av de bruksföremål, som tillät kvinnorna att själva skapa en utsmyckning till sitt hem. Den broderades efter tycke, smak och mode med alla de olika broderistilar som finns. Bland textilierna på Brinkens museum finns ett stort antal handdukstäckare från sent 1800-tal till 1970-tal, broderade i vitsöm, hålsöm, plattsöm, korsstyggn osv.

I takt med att badrum byggdes i husen blev kommoden och handdukstäckaren överflödiga. På 1990-talet blev handdukstäckaren eller paradhandduken

igen populär, nu hängdes den oftast över kökshanddukarna. Man kan konstatera att mönstren både var kopior av äldre tiders broderier och också helt nya, som t.ex. julmotivet på en av de avbildade handdukstäckarna.

Kerstin Hägen

(Vattmeid, vatt-tjälk, å soåstaang)

Sigurd Nordström och Inga Söderback bär vattensån med en *soåstaang* i Hallonsulan i Malax 1953. De har just lämnat brunnen och är på väg till fähuset.

Nattens snöfall täcker brunn och brunnshål (*brånnhåål*). Brunnsämbaret (*brånnsämbare*) är fullt med snö och brunnslocket (*brånnlåtje*) har antagligen frusit fast. Men vattensåarna på kälke och vattenmed måste fyllas.

Vattenmed, vattenkälke och såstång

Släpande och bärande av vatten från gårdens brunn till kor och hästar och övriga djur till fähus och stall var förr i världen ett tungt arbete året runt. Djuren skulle ha vatten minst två gånger per dag. I stugan behövde också finnas ett fyllt vattenämbar (*vatämbar*) till matlagning och kaffekokning.

Det var naturligtvis en stor fördel om gården hade en egen brunn med bra vatten nära husen. Om kvalitén på vattnet i den egna brunnen inte var bra, och brunnen bara dög som *föusbränn* med vatten till djuren, fick man lov att hämta dricksvatten och kaffevatten från någon granne med en bättre brunn eller från en naturkälla.

Vattnet hinkades vanligtvis upp ur brunnen med hjälp av en brunnvippa (*brånnvipp*) – en mycket gammal anordning, som har funnits i många länder. Anordningen har växlande lokala benämningar: brunnsvinda, brunnessvängel, stolpvind. I Malax har hela anordningen benämnts *brånnvipp*.

I övre änden av en lång stolpe (*brånnstålp*) bredvid brunnen är en hävstång (*brånnvipp*) fästad med en genomgående axel. I hävstångens ena ända hänger en lång och rörlig stång (*brånnstaang*) i vilken vattenämbaret (*brånnsämbare*) kan hakas fast och sänkas ner i och lyftas upp ur brunnen. Hävstångens andra ända är försedd med en motvikt till det fyllda vattenämbaret och underlättar därför lyftet av ämbaret upp ur brunnen.

På vintern tömdes vattnet i sår (*soågar*) placerade på en vattenkälke (*vatt-tjälk*) eller på en s.k. vattenmed (*vattmeid*) för att sedan dras till fähus och stuga.

Vattensån kunde också lyftas och bäras med hjälp av en lång såstång (*soåstaang*) av två personer. Stången har en rörlig tvärså, vars ändar trädde genom såns öron när den skulle bäras.

Om brunnen låg nära fähuset kunde vattnet ledas i en ränna från brunn till fähus. Ämbar efter ämbar hinkades upp ur brunnen och tömdes i rännan. Vattnet rann i den mot fähuset lutande rännan, som gick genom ett hål i fähusväggen, och ned i ett stort kar (*föuskaare*). Ur *föuskaare* togs vatten upp med ämbare och gavs till alla djur i fähus och stall.

På 1930–40-talet började man i många gårdar gräva ner vattenledningar i mark från brunn till fähus. Vattenledningarna gjordes den tiden av urborrade furuträstockar. Med en handpump av enkel konstruktion, placerad i fähuset, pumpades vattnet från brunn till fähus.

Pumpningen krävde starka armar, men var i alla fall ett lättare arbete än att hinka upp vatten ur brunnen och köra eller bära det i vattensår.

Håkan Genberg

Revstaken

(räivstaka)

Till en väv krävs *varp* (ränning) och *väft* (inslag). Varpen är grunden för väven. Den består av ett antal trådar, som går från vävstolens bom genom skaften (solven), där ett skäl kan bildas som väften ska trädas genom. Idag köper vävaren ofta en färdig varp från hemslöjdsaffären,

ännu för några tiotal år sedan skapades varparna av skickliga väverskor. I gamla bouppteckningar kan man se att det ofta fanns flera

Mars 2013
MÅNADSBILD

revstakar i ett hushåll, revstakarna och vävstolarna var i bruk hela tiden.

Varpen skapas genom revning (*ti räiv*, varpning) på en **revstake**, (*räivstaka*, varpställning). Den består av en rund, fast mittstolpe, på fot eller monterad med ett överstycke i taket, och övre och nedre korsarmar, som är förbundna med varandra med stolpar och kan snurras runt på mittstolpen. Att snickra en revstake är ett precisionsarbete, korsarmarna skall vara exakt lika långa och hela konstruktionen måste vara absolut rak och stabil. Till revstaken hör också två tvärsålar med pinnar för varpfästet högst upp på revstaken och för skälet längst ner, de skall efter behov kunna flyttas mellan olika stolpar. Och samtliga delar i revstaken måste slipas och poleras mycket noggrant, så att garnet inte fastnar i ojämnheter vid varpningen.

Till utrustningen hör dessutom **nystfot** (*nöstfåot*) och **bobiner** (*båkkar*, *dåkkor*) och en **bobinställning** (*båkkståol*, *dåkkstiet*). Också en **härvel** kan behövas. *Båttji* består av ett övre och ett nedre, något större, kors och korsarmarna är förbundna med varandra med lister. Listerna antingen böjs eller hyvlas så att de lutar lite inåt i övre änden. *Båkkståoli* har en vev fäst vid en liggande axel, som *båttji* träs på för att lätt kunna roteras.

Ännu på 1960-talet köptes allt garn i härvor, som med hjälp av en pasmatråd var delade i ett antal pasmor. En pasma är 60 trådar, som knyts om för att man lätt skall kunna beräkna garnets längd i härvan. Hemspunnet garn och härvor med olika garnlängd nystades upp på en härvel, ofta försedd med en varvräknare som gjorde det enklare att hålla reda på när pasman var full.

Innan man kan varpa skall varplängden beräknas och därefter spänns härvan på en nystfot och garnet rullas upp (*båkkas*) på *i båkk* i *båkkståoli*. I det här skedet är det till stor fördel om garnhärvorna är lika stora, då det på varje *båkk* skall rullas lika långt garn. Numera säljs garn oftast i rullar, som man kan varpa från direkt med hjälp av en rullställning (*rollståol*).

Revstake med påbörjad varpning.

Härvel med kugghjul och kläpp, som smäller efter 60 varv. Garnet från *nöstfåoti* rullas upp på *båttji* i *båkkståoli*.

För varpningen ställs *båttji* med den smala änden uppåt och tråden dras genom en ring, som är fäst i taket. Man kan varpa från 1–4 *båkkar*, dvs. med 1–4 trådar. Det är av yttersta vikt att varptrådarna löper jämnt och med samma spänning genom sina ringar till varparens hand, som lägger trådarna på revstaken samtidigt som den andra handen snurrar revstaken. Likaså är det viktigt att alltid lägga trådarna på samma sätt på revstaken, antingen alltid ovanför redan lagd tråd eller alltid under densamma. Helst skall en enda person göra hela varpen, vilket många gånger blir ett tungt dagsverke om väven är lång och bred. Slutresultatet skall vara ett antal lika långa trådar. En eller flera lösare trådar i varpen är en skam för varparen och skämmer väven.

Ett viktigt moment i revningen är att skapa skälet (*schäle*) med hjälp av de tre **skälpinnarna**. Det gäller att se till att trådarna löper enligt samma mönster varje gång man kommer ner till skälpinnarna och svänger uppåt igen. Innan varpningen avslutas räknas trådarna vid skälet. Därefter knyts skälet för med snören på vardera sidan och varpen knyts om med jämna mellanrum. Varpen flätas ner från revstaken uppifrån varpfästet och binds för ett par meter före skälet. Nu är det klart att flytta varpen till vävstolen och då skall man se upp med skälet. Gunnel Sjöström berättar att hennes mormor (från *Stolpasgoåla*) alltid var på plats, då varpen skulle dras på bommen, för att försäkra sig om, att det inte skulle gå lika galet som med *mossis valmaschväävi*, som *di mista schäle* på, för då gick det dyra garnet och det dryga arbetet till spillo.

Båkkarna uppställda för varpning

I Tuvasgården på Brinken har museiföreningen alla de redskap som behövs för *ti räiv i vääv*.

Kerstin Hägen

Sakkunniga: Anna-Lisa Damsten och Gunnel Sjöström
Fotografier (24.2.2013): Göran Strömfors

Anna-Lisa Damsten väver en matta. Varpen löper från bommen genom *skafte*, som ger *schäle* när vävaren trycker ner tramporna.

Får på bete i Paxal 15 oktober 2012.

Februari 2013
MÅNADSBILD

Långullsfällen

(langollsfældi eller feældi)

Långullsfällen gjordes av fårskind med oklippt ull. De finaste fällarna fick man av skinn från årslamm.

Innan skinnen kunde användas måste de garvas och garvare är ett av världens äldsta yrken. Beredningen av skinn har utvecklats från konservering i gyttjegropar, rökning, vegetabilisk garvning med t.ex. bark, mineralgarvning med koksalt eller alun till kromgarvning, som blev den dominerande metoden i slutet av 1800-talet.

I äldre tider garvade man på landsbygden till husbehov, men från mitten av 1700-talet krävdes en utlärd garvare, en skinnare, som kom till gården eller inrättade ett garveri. T.ex. i lilla Nykarleby verkade 10 olika garvare under tiden 1721–1857.

Under de första decennierna på 1900-talet verkade **Otto Nordström** (bilden) som garvare i Vias och platsen kallas *Garvaris* ännu i dag.

Att garva ett fårskind med lång ull krävde stor yrkeskunskap och ett tiotal olika arbetsmoment, därför var priset på ett berett långullsskind högt. T.ex. på en auktion i Malax år 1899 betalades 2,60 mk (10,44 €) för fem lammskind med kort ull, men 6 mk (24,09 €) för ett färdigt berett lammskind med oklippt ull. Till en fäll behövdes sex stora skinn.

Fällen försågs med ett fälltäcke på skinnsidan, dels för att skydda den mot väta, dels som prydnad. Fälltäcken vävdes av fint spunnet ullgarn och med lin- eller bomullsgarn som varp i bestämda mönster och färger i de olika byarna.

Långullsfällen var forna tiders främsta skydd mot kylan. Den användes utomhus av körkolar både i arbetet och vid finkörning. Inomhus behövdes fällen också som skydd mot drag och kyla i sängarna, välbärgat folk hade fäll både under och över sig. Förlåtansängen i bondstugan bäddades med fällen överst i nedre sängen med ett vackert fälltäcke som skryttextil.

Behovet av långullsfäll minskade radikalt när stugorna försågs med tilläggsvärme från kakelugnar och kaminer. Långt in på 1950-talet värmdes fällen på bilden ändå otroligt gott på slädfärderna från *Hagi* i Yttermalax till faster Edit i Paxalgränden. Nu finns den i fälbåten på Kvarkens båtmuseum.

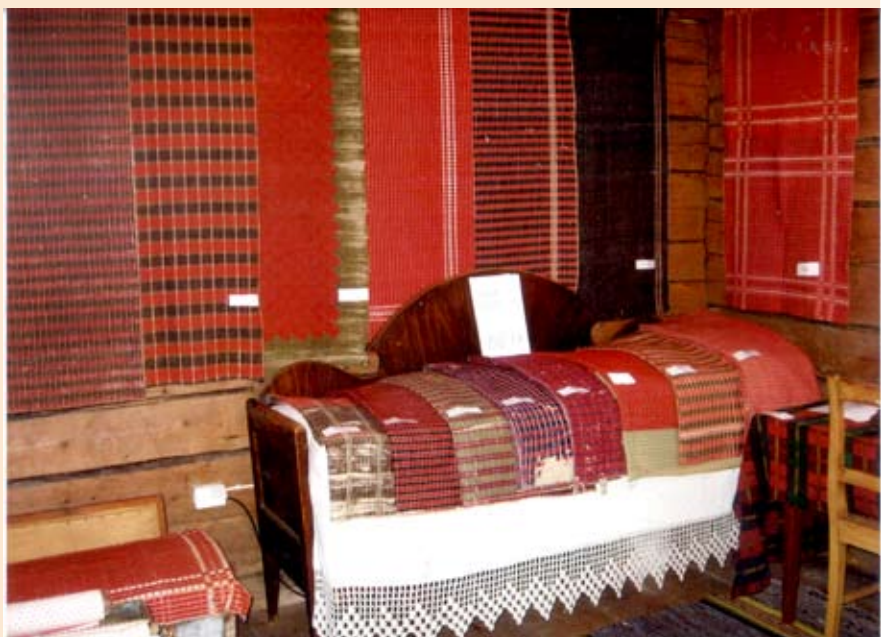
Kerstin Hägen

Källor: *Upplandsmuseets rapporter 2009:12*

Woldemar Backman (1938): *Ett bidrag till Nykarleby stads personhistoria. Borgare och borgarsläkter 1721–1857.*

Ovan den **långullsfäll** som Kerstin Hägen donerat 2011 till Kvarkens båtmuseum (KBM 2699). Fällerna är utställd i båtmuseets fälbåt som visar ett säljaktsläger på isarna i Bottniska viken. Säljägarna drog fällar över sig när de övernattade i båten. Museiföreningen äger flera fällar, även vid Brinkens museum. – Färgfoton ovan: Göran Strömfors / MM:s bildarkiv.

Fälltäcken från Malax. De som ligger på sängen är från 1800-talet och har lingarn till varp. På väggen täcken från 1900-talet. Utställning vid Brinkens museum 2007. – Foto Siri Hagback.

Svartvita bilden av Otto Nordström: Håkan Genbergs hemarkiv.

Kaffebrännare och kaffeböner

(Kafibrennari å kafibyöner)

Att köpa färdigrostade och malda kaffeböner i paket är ett ganska sent påfund. Långt in på 1900-talet fanns det endast orostade kaffeböner (råkaffe) att köpas i lösvikt på *handli*. Kaffebönorna rostades (*breendes* sa man) hemma i kaffebrännare (*kafibrennar*). Varje gång kaffe skulle kokas maldes några rostade kaffeböner i kaffekvarnen.

Lådformiga kaffebrännare med långa handtag och skjutlock (se bild) har använts när kaffebönorna rostades i brännare som hettades upp över öppen eld i råspisen. Brännaren skakades och vändes över elden så att bönorna skulle bli jämnrostade. Locket öppnades då och då för att se om kaffebönorna var lagom rostade; de fick inte brännas. När bönorna började "svettas" och blänka var de färdigrostade. Bönorna måste svalna innan de maldes.

Runda kaffebrännare med vev och lock (se bild) värmdes upp på vedspisar. Den runda botten på brännaren passade i hålen på spishällen om några spisingar lyftes bort. Med hjälp av veven kunde kaffebönorna röras om under rostningen.

Kaffedrickandet började bli vanligt på landsbygden först i mitten av 1800-talet. Men redan i mitten på 1700-talet dracks det kaffe i välbärgade familjer i städerna.

När tiderna blev kärvare i mitten på 1700-talet ansåg myndigheterna att kaffedrickandet var en onödig dyr lyxkonsumtion och förbjöd därför importen av kaffeböner vid flera tillfällen. Men kaffe hade redan då blivit så populärt att det blev svårt att upprätthålla förbuden någon längre tid. Istället infördes en importtull. De som ertapades med att dricka kaffe under förbudstiden bötfälldes.

Rostade kaffeböner

Cikoria

Redan när de första kaffebönorna började importeras till Europa på 1600-talet varnade läkarna för kaffets skadeverkningar. Kaffedrickande fick skulden för många sjukdomar. Carl von Linné, som ju också var läkare, varnade i sin

skrift *Anmärkingar om COFFÉ* (1742) för överdrivet kaffedrickande som han menade förde allsköns elände med sig. Men han medgav ändå att kaffe kunde vara bra för dem: *som äro dästa efter en starck middags mål och för dem som plågas af migraine eller wärk i halfva hufvudet, hvilket på wissa tider igenkommer*. Linné led av den sistnämnda plågan så därför drack han kaffe, om än i måttliga mängder.

Det mest ohälsosamma kaffedrickandet var antagligen när kaffe kokades på gammal kaffesump – och några få malda kaffeböner och cikoria – tills kaffepannan var halvfull med sump (*kafisacka*). En kaffepanna som dessutom stod i spisvärmen under dagen.

Under 1920- och 1930-talet smugglades kaffeböner säckvis över Bottenviken från Sverige; ett lönsamt komplement till förbudstidens spritsmuggling. I september 1923 beslagtogs länsmannen Georg Tidström i Malax fem säckar med 328 kilogram kaffe när smuggelgodset skulle forslas med bil från ett gömställe nära Åminneborg.

Under krigsåren och fram till år 1954 var försäljningen av kaffe ransonerad. Kafferansonereringen ledde till att olika koffeinfria kaffesurrogat började användas. **Cikoria** har varit det vanligaste kaffesurrogatet under de tider det varit brist på äkta kaffe. **Cikoria** eller **vägvårda** (*Cichorium intybus*) är en flerårig meterhög ört med ljusblåa blommor som växer vild ända upp till mellersta delen av Sverige. Växtens kraftiga rötter torkades och hackades innan de rostades och finmaldes.

Malaxborna köpte cikoria som tillverkades av cikoriafabriken i Jakobstad. Fabriken grundades i slutet av 1800-talet och blev den största tillverkaren av cikoria i Finland. Råvaran, cikoriarötterna, importerades främst från Tyskland. Idag är cikoriafabriken ett museum som kan besökas sommartid. (<http://www.sikurimuseo.fi/sw/index.html>)

Som råvaror till kaffesurrogat har bland annat rostade rötter av maskros använts. Växtrötterna torkades och hackades i små bitar innan de rostades i en kaffebrännare eller på en bakplåt i ugnen. Därefter finmaldes rötterna och fick dra en stund i kokande vatten innan kaffesurrogatet var klart att dricka. Rostat spannmål, främst råg med tillsats av cikoria, har också kommit till användning som kaffesurrogat.

Håkan Genberg

Foto: Håkan Genberg och Göran Strömfors (kaffebrännare). Kaffebrännarna finns i Brinkens museum.

Januari 2013
MÅNADSBILD

Orostade kaffeböner

med till kyrkan, någon måste stanna hemma och vaka över de brinnande ljusen.

Det har också funnits kronor med fint svarvade stommar och utsirade armar av trä eller armar av tjock ståltråd med hållare för ljus. I Brinkens museum finns en sådan fint svarvad krona med armar i pyramidform för 22 ljus. Den påminner om kyrkornas ljuskronor. Det finns de som benämner julkorsen för **julkronor** (*julkruunor/juulkråonor*) eller **julträd**.

Seden att hänga ljuskronor i taket och att klä ljusstakar med klippt papper har troligen funnits i många byar i Österbotten. Många äldre har ännu sådana minnen från barndomen.

Vackert snidade och utskurna och målade stora träljusstakar och träljuskronor har även prytt många hem under julhelgen. Julen har alltid varit den stora högtiden med många förberedelser, men speciellt viktig var ljusstöpningen, det var ljusen som skapade julkstämningen också i den minsta av stugor när det var mörkt ute.

December 2012
MÅNADSBILD

Siri Hagback

Julkorset (*Juulkäsche*) /julkrona/julträd

I Malax har en gammal jultradition levt kvar, traditionen att hänga upp ett vackert klätt julkors (*juulkäsche*) i fönstret under julhelgen. Numera har julkorset elektrisk julgransbelysning med 16 ljus, men de äldre hade hållare för levande ljus. Seden går tillbaka till 1800-talet och är äldre än julgranen, som kom först i slutet på 1800-talet. Julgranen blev inte allmän i hemmen förrän på 1910–1920-talen och i en del hem fortsatte man att pryda hemmet med endast julkorset.

Julkorset är enkelt uppbyggt, korsställda träarmar i pyramidform, som gjordes för fyra, åtta eller tolv ljus, lindades med silkespappersremсор i rött, grönt, gult, vitt och rosenrött, som klippts och krusats. Smala girlanger av fransat tyg i rött och vitt virades mellan armarna. Färgerna har varierat, folk använde säkert det som fanns nära tillhands och efter egen smak. En sageskvinna berättade att i hennes hem hade de aldrig julgran, endast julkorset med levande ljus som hängde i taket och barnen tyckte alltid att deras kors var det finaste. De bodde i en liten stuga.

När julgranen först började användas var granen liten och hängdes i taket invid ett fönster. Det var ju en gammal sed att hänga julkorset i taket. Andra orsaker till placeringen var säkert också att de levande ljusen i julgran och julkors var brandfarliga och att i de flesta stugor fanns många barn och det var ont om utrymme.

Det finns också julkors som är gjorda för att stå på ett bord. De kunde ha en krok i toppen för upphängning.

Många har berättat om hur fint det var förr i världen när slädfärden till julottan företogs och julgran och julkors lyste i gårdarnas fönster. Alla kunde inte följa

Seden med julkors går tillbaka till 1800-talet.

Bilderna uppifrån: Britt-Helen Flemmings julkors (*Smedas-Mattas*) 2001, julkors vid Brinkens museum 2001, Nils Häggviks julkrona (över 100 år gammal) med svarvad stomme 1999 och Göran Strömfors julkors 2011. Årtalen anger fotograferingsår. Foton: Siri Hagback (de tre översta) och Göran Strömfors.

Handkvarnen (Handkväene)

November 2012
MÅNADSBILD

Handkvarnar har använts också långt efter den tid som vattenkvarnar och väderkvarnar blev allmänna. Det var ju i regel endast några veckor under våren och hösten som det fanns tillräckligt med vatten i åns forsar som kunde sätta fart på kvarnarnas vattenhjul och kvarnstenar. Så i väntan på malvatten till vattenkvarnen, eller kvarnvind till väderkvarnen, fick man nog mången gång, ända fram till början av 1900-talet, använda gårdens handkvarn för att mala det mjöl som behövdes för dagens grötkokning eller brödbakning.

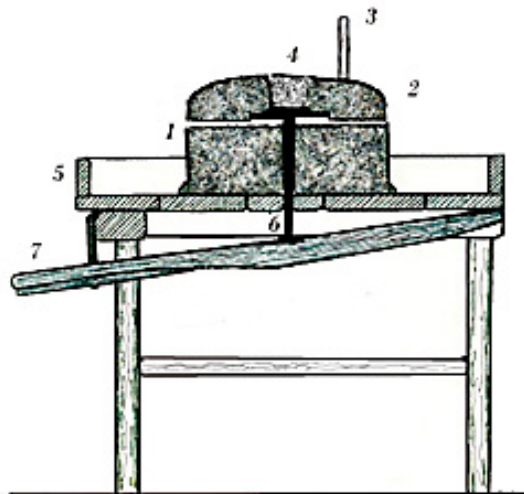
Den äldsta typen av en roterande handkvarn bestod av två cirkelrunda flata stenar som vilade på varandra – en fast liggande understen (**liggaren 1**) och en översten (**löparen 2**) som vreds runt med hjälp av en grov träpinne som handtag (**3**). I löparens centrum fanns ett genomborrat hål (**mjölögat 4**). Med ena handen drogs löparen runt och med den andra handen hälldes säden i mjölögat. Löparen rullade på sädeskornen och malde med sin vikt säden till mjöl som föll ut på sidorna runt stenarna på ett bord eller ett utbrett tygstycke på golvet.

Denna primitiva handkvarn förbättrades senare. Malstenarna placerades i en kvadratformig lådkonstruktion (**mjölkar** eller **lave 5**) med botten tillverkad av väl hyvlat virke och med en hög ram. Lådans ram hindrade mjölet att yra åt sidorna under malningen. I ena hörnet av ramen fanns en liten rektangulär öppning genom vilket mjölet kunde sopas ner i ett kärl.

I löparens undre sida, diametralt över mjölögat, fanns ett urtag inhugget i stenen i vilket en liten tvärbalk av trä eller järn, (**segle**), passade in. Segle hade ett litet rektangulärt urtag undertill i vilket den tillplattade toppen av en lodrät järnaxel (**snesen 6**) passade in.

Handkvarn vid Brinkens museum

Från segle gick axeln, genom en urborrad trätapp (**bussning**) insatt i hålet i den fasta liggaren, ner till en i vertikal led rörlig och ställbar träbalk (**lättnan 7**) under mjölkaret. Lättnans övre sida var förstärkt med en järnplatta med urtag i vilken den roterande axeltappen passade in.

Med denna anordning, segle och snesen, hölls löparen i rätt läge i sidled när den roterade och med lättnan som hävstång kunde avståndet mellan löparen och liggaren ställas in. För att få grovt mjöl ökades avståndet mellan ste-

narna och för finare mjöl minskades avståndet.

En handkvarn i Malax, tillverkad 1777, roterades löparen med hjälp av två handvevar och en kugghjulsväxling. Säden hälldes i **kvarntratten** och rann ner i **kvarnskön**, en ränna som var upphängd i snören och förbunden med en **skakkäpp**. Skakkäppen var snett nerstucken i mjölögat i löparen. När löparen sattes i rörelse skakade och hoppade käppen och ryckte i snöret till kvarnskön som började skaka ner säden. Skakkäppen underlättade också nedmatningen av säden i mjölögat. Avståndet mellan kvarnstenarna i denna kvarn ändrades med hjälp av kilar under lättnan.

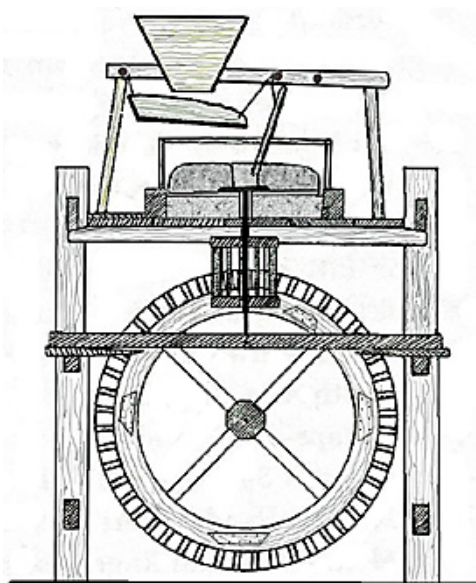
Den här handkvarnen kallades *Bäsch-boldro* eftersom den hördes över Klockarbacken i Yttermalax när den var igång.

Förr i tiden brukade man inte mala mer mjöl åt gången på handkvarnen än vad som dagligen förbrukades i hushållet. I senare tid användes handkvarnen endast för att mala salt och malkorn. Enligt en gammal rituell tradition skulle nyårsgröten kokas på säd som malts i en handkvarn. För att ta reda på kvalitén på årets första ritröskade råg brukade man provmala lite råg i en handkvarn.

Håkan Genberg

Handkvarnen från 1777 vid Brinkens museum, både som bild och stiliserad ritning. Kvarnen är donerad av Evert Långback och andra ättlingar till Berts- och Långs-gårdarna. *Bäsch-boldro* stod till påseende vid Lantbruksutställningen i Malax 1950.

Ritningar och kvambilden överst: Håkan Genberg

Risslet, dryftan och kastskoveln

(*rissle, dröfto å kastskååvle*)

Risslet

Dryfta

Kastskovel

Dryfta

och stort tålamod kastade hon säden i kastskoveln i en båge över hela logen mot den motsatta väggen i logen. Kastningen av säden krävde en viss skicklighet med rätt snärt i handleden för att den kastade säden skulle falla sorterad i bättre och sämre säd.

Loodråsa kallades det tjocka lager av orensad säd som samlades på logens golv den tiden sädeskärvarna tröskades för hand med slagorna (*slegona*). *Loodråsa* var blandad med agnar, halmboss och ogräsfrön som måste rensas bort för att säden skulle bli så ren som möjligt. För detta ändamål använde man förr tre särskilda redskap: **risslet**, **dryftan** och **kastskoveln**.

Man sa att man *dröftade* (dryftade) säden när den rensades med dessa redskap. Rensningsarbetet började med att *loodråsa* bearbetades en extra gång med slagorna för att få de sista sädeskornen att lossna ur sina ax. Lösa ax och halmstrån räfsades därefter bort med en gles räfsa.

Rensningen av säden från boss och tomma ax fortsatte genom att *loodråsa* siktades (risslades) flera gånger genom ett grovmaskigt rissel och ibland också genom ett finmaskigare. Ett rissel (*rissle*) är ett stort ovalt såll med siktet gjort av flätade, kluvna videkvistar, alternativt björk- eller granrötter, senare användes metallgaller. Sidorna gjordes vanligtvis av ett brett aspspån i svepteknik. En äldre typ av rissel var fyrkantigt med ram av bräder.

Rissel med metallgaller

Efter grovrensningen med rissel sorterades säden genom att kastas i logen med en kastskovel (*kastskååvål*). Kastningen gjordes för att skilja den tyngre och bättre säden från den lättare och sämre säden. Samtidigt rensades också säden från agnar och lätta ogräsfrön som ännu fanns kvar i *loodråsa*.

När kastningen skulle börja skottades säden till ena väggen av logen och golvet sopades rent. Gluggar och dörrar i logens ytterväggar öppnades för att det skulle bli ett korsdrag genom logen. En tjänlig vind gjorde kastningen effektivare.

Kastningen betraktades som ett kvinnoarbete och utfördes i äldre tider vanligtvis av gårdens husmor. När kastningen skulle börja satte hon sig på en låg pall bredvid sädeshögen, tog tag i en liten kastskovel (*kastskååvål*) av trä, fyllde den med säd och med en jämn handrörelse

De välmatade och tunga sädeskornen flög vid kastningen längst bort från kastaren och föll ner vid den motsatta logväggen. Den säden kallades därför **väggsäd**. Den lättare och kärnfattigare säden, kallad **slösäd** eller **framsäd**, föll närmare kastaren. Agnar och lätta ogräsfrön föll också nära kastaren eller blåste bort. Väggsäd och slösäd skildes noga åt och tömdes i skilda säckar och sädeslårar i *härbre*. Väggsäden maldes till mjöl för brödbakning och grötkokning. Den kunde också duga som utsäde. Slösäden användes i foderblandningar åt kreaturen. Säd ur *riidråsa*, dvs. den tunga säd som föll på rigolvet när *riigåbbi* slog sädeskärvarna mot en vägg i rian, hade den bästa kvaliteten och användes främst till utsäde.

Dryftan (*dröfto*) eller vannan är ett redskap som användes vid finrensning (dryftningen) av säden efter kastningen. En finrensning med dryfta utfördes genom att små mängder av säd i dryftan skakades och kastades lätt upp i luften så att damm och agnar blåste bort. Den här finrensningen kunde också utföras först i samband med att mindre mängder av säden skulle malas.

Dryftan hade en ovalform och var gjord med en tunn träbotten av granbräder och med de breda sidorna, vanligen av aspspån, gjorda i svepteknik runt botten. Den främre sidan av dryftan var framåtböjd så att kant och botten nästan gick i ett. Utformningen gjorde det lättare att ösa säd och flytta säd i rian och loge.

Metoderna att rensa säd och andra frön genom sållning och kastning i motvind har sannolikt använts lika länge som säd har odlats. Först i slutet av 1800-talet började en ny typ av rensnings- och sorteringsmaskin, *dröftari* eller kastmaskinen, att användas i stället för kastning med kastskovel, sållning med rissel och dryftning med *dröfto*. Vid samma tidpunkt började också de första enkla tröskverken att tas i bruk.

Håkan Genberg

Bilder: **Siri Hagback** (kastskoveln) och **Göran Strömfors** /Malax museiförenings bildarkiv

Oktober 2012
MÅNADSBILD

Rian

Till bondgårdarna hörde förr en ria (*riiraad*) för torkning och tröskning av säd. I den timrade byggnaden fanns tre skilda utrymmen: den egentliga rian (*riia*) för torkningen av sädeskärvarna, en loge (*looa*) i mitten av rieraden för tröskningen samt en halmlada (*halmledo*) där den tröskade halmen förvarades.

Under det upphöjda loggolvet eller mellan logen och halmladan fanns ett utrymme (*angntjetta*) för agnarna.

September 2012

MÅNADSBILD

Rieradens framsida hade vanligtvis ett utstående tak (*riiskåve*) utan väggar. I ett hörn inne i rian

fanns riugnen som var murad av tegel. Ugnens övre del var täckt med klapperstenar (*knapuli*) och riugnen fungerade på samma sätt som en vedeldad ugn i en rökbastu utan skorsten.

I rians övre del fanns runda och grova torkstänger i två nivåer (*övrapaschona* och *nedrapaschona*) på vilka sädeskärvarna radades upp för torkning. Torkstängerna var lika långa som rian och kunde rullas i sidled för att underlätta uppsättningen och nedtagningen av sädeskärvarna.

Rågkärvar från sextio rågskylar kunde torkas vid ett och samma tillfälle om rian var försedd med både *övrapaschor* och *nedrapaschor*. När *paschona* var helt fyllda med kärvar, och sädesstrån bortsopade från golv och ugn, tändes eld på den meterlånga veden i riugnen. Värmen och röken från *knapuli* och ugn fyllde snart hela rian och steg upp mot de uppradade kärvarna på *paschona*.

Det var ett ansvarsfullt arbete att elda en riugn. I regel var det gårdens husbonde som skötte eldningen och övervakade torkningen. Rian eldades flera gånger per dag och avslutades först när halmen var så torr, att den knastrade när man bröt den. Om ugn och ria var kall behövde man elda 3–4 dagar innan säden var tillräckligt torr för att tröskas.

När tröskningen skulle börja fördes torkstängerna (*paschona*) åt sidan så att de första torra kärvarna föll ner på rigolvet. Den som tjänstgjorde som *riigåbb*, vanligtvis gårdens husbonde, tog en kärv i taget, ställde sig i ett hörn av rian och slog kärven några gånger hårt mot riväggen så att den grövsta säden lossnade från axen. Sädeshopen som småningom bildades på golvet kallades *riidråsa*. Det var den bästa säden och användes därför i första hand som utsäde.

Riigåbbi kastade de urslagna kärvarna upp genom öppningen (*looacko*) till logen där tröskarna väntade. Sädeskärvarna radades ut i 3–4 rader på loggolvet med axen mot varandra. Banden som hållit ihop kärvarna skars av och halmen breddes ut. Nu var stunden inne att använda slagorna

(*slegona*). Tröskarna, vanligtvis var de tre stycken, tog varsin slaga och ställde sig bredvid varandra framför de utbredda kärvraderna. Den som var gammal och van tröskare brukade gå först och slå första slaget med sin slaga. Sedan följde

de andra tröskarnas slag i en jämn tretakt. Tröskarna gick långsamt längs raderna av den utbredda halmen samtidigt som de slog i takt på ax och halm med slagornas klubbor. Arbetet gick lättare om varje tröskares slag föll i tur och ordning i rätt ögonblick. Det rätta *slegojuude* uppstod när det var tre som tröskade.

Ribilderna är fotograferade i Bränno, Malax, i juli 2011 och slagorna vid Brinkens museum. Slagan längst ner är gjord 1920.

Efter att de utbredda sädeskärvarna bearbetats ett par varv, bands den uttröskade halmen till stora halmkärvar som radades upp i halmladan.

Riigåbbi kastade nu in en ny omgång med kärvar till logen och tröskningen fortsatte tills *paschona* i rian var tömda på alla kärvar, helst så tidigt som möjligt under dagen. Nya lass med sädeskärvar skulle nämligen köras in till rian för torkning, och den tröskade säden tas om hand, innan dagen var slut. Riugnen eldades på nytt och efter ett par dagar kunde följande tröskningsomgång börja.

Och så fortsatte tröskningen under hela september månad, allt medan röken från alla rior spred sig över nejden och det taktfasta ljudet från slagorna hördes i hela byn.

Håkan Genberg

Erik Klingius, som tjänstgjorde som lantmätare i Malax i mitten på 1700-talet, har gett en så detaljerat beskrivning av hur riorna var byggda i Malax och i Österbotten den tiden att man än i dag skulle kunna bygga en rierad enligt hans anvisningar och ritning. Dessutom beskrev han nyttan med torkning av säd i rian, hur sädeskärvarna skulle sättas upp samt hur rian skulle eldas. Läs Klingius beskrivning i boken *Historisk beskrivning över Malax församling*.

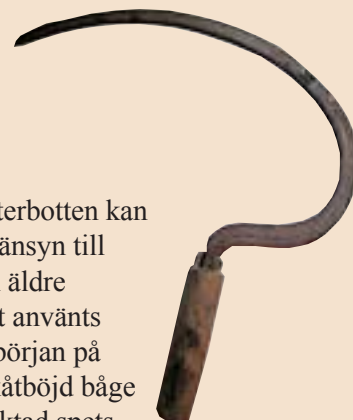
Bilder: Göran Strömfors / Malax museiförenings bildarkiv

Augusti 2012
MÅNADSBILD

Rågskärning vid Brinkens museum den 19 augusti 2009, samt fem vinkelskärar vid museet och en krokskära fotograferad hos Lasse Majors. Foton: Håkan Genberg och Göran Strömfors.

Skäran (*Schjero*)

Augusti var en arbetsam månad den tiden när all stråsäd måste skäras för hand utan hjälp av skörde-maskiner. Skäran, *schjero*, var i århundraden, och ända in på 1900-talet, det viktigaste och enda skörde-redskapet vid skärning av stråsäd.

Redan under järnåldern har skärar använts i Malax. Fynd har gjorts vid arkeologiska utgrävningar på *Kåpabacka*. Vid utgrävning i *Kalascha* har en åkerlapp med årderspår hittats. Båda platserna har daterats till 600-talet e.Kr.

Lien började i viss utsträckning användas i skörde-arbete jämsides med skäran först under 1700-talet. Skördearbetet gick fortare om lie användes, men det ansågs allmänt att slagning av stråsäd med lie ledde till större spill av säd än vid skärning med skära. Vid skärning av liggsäd var skäran det bästa redskapet.

Rågen skulle helst vara bärgad före Bertilmässan den 24 augusti. Efter det att rågen var färdigskuren var det kornets och havrens tur att skäras. Inom augusti skulle också lin, hampa, humle och örter skördas.

Den som skar säd med *schjero* samlade och band de skurna sädesstråna till ett *sessbaand*, sädesband. *Sessbaanden* restes sedan upp på åkern till *rågskylar* eller *havre- och kornpjockar* för att lufttorkas några dagar innan de kördes till rian för fortsatt torkning och tröskning.

De skärar som använts i Österbotten kan indelas i två huvudtyper med hänsyn till skärbladets utformning. På den äldre typen, *krokskäran*, som allmänt använts till 1800-talets slut och ännu i början på 1900-talet, bildar bladet en bakåtböjd båge innan den övergår i en framåtriktad spets, och avslutas med en tånge som är indriven i handtaget av trä. Den andra huvudtypen, *vinkelskäran*, som började användas i slutet av 1800-talet, har ett rakare blad som är fäst vid ena sidan av handtaget.

Det böjda bladet på krokskäran var svår att smida och vässa. Men den ansågs vara bra att skära med eftersom den samlade sädesstråna bättre än vinkelskärens blad.

På 1920-talet började slättermaskiner och s.k. självavläggare användas jämsides med skäran och lien, framförallt vid skärning av korn och havre. Skördearbetet gick nu mycket fortare även om den maskinskurna säden fortfarande måste bindas för hand. Senare kom de häst- eller traktordragna självbindarna som i sin tur ersattes av skördetröskorna.

Långt in på 1900-talet skars råg med skära. Till halmtaken på de talrika ängsladorna och riorna som förr fanns överallt dög nämligen endast handskuren råghalm som torkats och tröskats med slaga i rian och efter tröskningen bundits till stora halmkärvar.

Håkan Genberg

Se olika typer av skärar i Brinkens museum samt fotografier av järnåldersskärar och andra fynd från *Kåpabacka* på arkeologutställningen i Tufvasgården vid Brinken.

Unjärv, Malax, 21 oktober 1984

Aandra

Höbärgning av starr och fräken på sankna myrar, i kärr och på strandängar var förr ofta nödvändigt för att man under vintern skulle ha tillräckligt med foder till sina kreatur. Hö från hemmanets närbelägna ängar och slåttermarker räckte inte alltid till. ”Det gällde att ta vara på allt – korna var många och hemmanen små.”

Det torkade dyfräkenhöet (*Equisetum fluviatile*) åts med god aptit av korna, som mjölkade bra av detta foder – även om de fick lös mage av det. Senare analyser har visat att välbärgat fräkenhö har ovanligt höga halter av smältbart protein. Starrhöet var ett magrare foder och inte så omtyckt av korna.

Vid slåtter av fräken och starr på sumpiga myrar och i träsk gick slåtterfolket vanligtvis på de så kallade *aandrarna* för att inte sjunka ner för djupt i det mjuka och gungande underlaget. *Måsa-skidor*, *måsa-aandrar* eller *myrskidor* är andra benämningar på de gamla redskapen.

Aandrarna liknar vanliga skidor, men är kortare och bredare. De var vanligtvis gjorda av björk eller al och kunde ha långa urtag såväl framför som bakom fotstödet. Urtagen gjorde att *aandrarna* inte blev för tunga och underlättade också trampningen i vattnet.

Bindset var av näver eller vidjor. Avståndet från bindsel till spets skulle vara ganska kort för att inte främre ändan av *aandrarna* skulle vara i vägen för lien och liegrinden när fräken skulle slås på de frodiga tuvorna på myrarna och runt träskan.

Andur, *åndur* eller *ander* är ett gammalt fornnordiskt namn på en snöskida. Ordets ursprung, härled-

Två par *aandrar* (kat.nr 11481 t.v., okänd donator; 15805, donerade av Eva Ekblad) i Malax museiförenings samlingar. Foton: Göran Strömfors

ning och historia är omdiskuterat.

Skidor har i århundraden varit ett viktigt redskap för att ta sig fram i obanad snöterräng, särskilt vid jakt vintertid. De äldsta och mest kända medeltida skidparen kännetecknas av att höger och vänster skida inte hade samma längd. Den längre skidan, *glidskidan*, vanligtvis fäst

på vänstra foten, användes för att glida på när underlaget var jämnt och plant samt nerför backar. Den kortare skidan, fäst på höger fot, var en *sparkskida* som kallades *andur*. Skidåkaren använde *anduren* för att stödja sig på och sparka sig framåt med på glidskidan. *Anduren* kunde vara skinnklädd undertill för att skidåkaren skulle få ett bättre fäste vid sparkningen och uppför backar. I regel använde man endast en lång skidstav som man styrde och bromsade med nerför backar.

Den gamla fornnordiska benämningen på en snöskida, *andur*, har levt kvar i namnet på de redskap, *aandra*, som ännu på 1940-talet användes vid bärgning av fräken på myrar och omkring träsk i Österbotten.

Håkan Genberg

Läs mer i nedanstående böcker om hur malax- och petalaxborna ännu på 1940-talet gick på *aandra* när de bärgade fräken och starr vid Storsjön, Långsjön, Unjärv och i träskan runt Mamrelund:

- *Bondens år – Anteckningar om göromål på bondgårdar i malaxtrakten 1900–1950*
- *Storsjön – Från forntid till nutid*
- *Mamrelund – en skogsby i Petalax*

JUNI 2012

En del av gårdesgården vid Brinkens museum.
Foto: 31 maj 2012, Göran Strömfors

Gärdesgården [Jäschgåli]

Gärdslet (*troodona*) och störrarna (*staavra*) till gårdesgårdarna, höggs av granar på hösten och vintern. Trodorna skulle vara 3–6 meter långa och ha en rot diameter på 8–15 cm. Störrarna skulle vara 2–3 m långa med en rot diameter 5–10 cm. Störlängden var tilltagen för att störrarna skulle kunna spetsas om och återanvändas när den i marken nedstötta delen ruttnat.

På våren klöv man de hemkörda grövre trodorna på längden med yxa och träkilar. Den kluvna trodan fick ett tätare och vackrare utseende än en långsågad troda. Vid läggningen av trodorna mellan störrparen lades den kluvna sidan, vedsidan, mot störrarna. Trodor med klenare dimension, som inte klövs, randbarkades i två, tre ränder för att torka fortare och för att barken inte skulle börja flagna. I en *snidijäschgål* lades trodorna med den grövre ändan uppåt.

Om störrarna var nyhuggna randbarkades också dessa. Störrarna skulle vässas endast på två sidor med skären inåt för att bli smala och därmed minska risken för tjällyftning. För att skydda störrarna mot röta sveddes störrändarna över en öppen eld innan de stöttes ner 30–40 cm i jorden. När kådan av värmen trängde ut fick störrarna ett impregnerat ytskikt av sin egen kåda.

Som bindsel användes vanligtvis meterhöga tätvuxna smågranar som höggs på våren strax innan gårdesgården skulle byggas. Granarna kvistades och delades sedan för hand från toppen och nedåt. Ban-

den, *stölingarna*, förvarades i vatten för att inte torka och basades smidiga vid eld innan de vreds hårt fast i flera varv som åttor mellan störrparen för att bilda underlag för trodorna. Fyra eller fem band behövdes för varje störrpar.

En välbyggd trägårdesgård av rätt virke och med de gamla beprövade måtten, två alnar hög och två alnar mellan störrparen, håller i 30–40 år.

§ 3

Enhvar som eger och brukar jord och densamma vill bevara från skada af husdjur, vare pliktig att hålla stängsel, såkallad värjohägnad, däromkring; och som vallhjon icke äro användbara på våra spridda och begränsade egolotter, uteslutes kreatursvallning, med undantag af fall, som i § 6 af denna stadga omförmäles.

§ 4

Hägnader uppföras af gärdsel och stör, som ock af sten och böra för att anses giltiga vara en och en tiondedels meter hög med ett mellanrum af högst tjugofem centimeter mellan hvarje trodrad, ej längre än en och en half meter emellan störrpar samt så fast och stadig att den icke brytes af vinden ej heller för trycket af en persons tyngd vid klifvande därpå. Tät hägnad är tillåten endast vid inhägnandet af beteshage för mindre husdjur. Lägges hägnad af sten, må enhvar lägga densamma på sin sida af rån, om icke rågrannen tillåter att den lägges till hälften å hvardera sida.

Utdrag ur *Stängselstadga för Malaks kommun* antagen år 1907.

Håkan Genberg

En längre artikel om gårdesgården är införd i Malax museiförenings informationsblad *Vällingklockan*, juni 2012.

Såningsvacka

Förr i tiden,

innan radsåningsmaskinerna kom i allmänt bruk, såddes all säd för hand. Såningsmannen bar utsädet i ett såkär. En vanlig benämning på detta kär är *såningsvacka*, *såvacka*, *sädesvacka* eller *säsvacka*. Andra benämningar är *såskeppa* och *sädesskeppa*.

Viktor Ekblad sår ur vackan i Hallonsölo.
Foto Birger Ekblad / Malax museiförening

En i Österbotten vanlig typ av såningsvacka hade en avlång form och i regel en sida konkav för att bra kunna ligga an mot såningsmannens kropp. Såvackan var ett träkär gjord i svepteknik. Såvackans botten gjordes av tunna bräder, ofta av gran. Såvackans kantsida, ca 15 cm hög, gjordes av ett tunt hyvlat aspbräde som veks runt botten. På ena långsidan var en tråkrok fäst som vid sådd hakades i såningsmannens bälte eller i en rem som bars på axeln. På såvackans andra långsida fanns ett handtag av enträ fastsurrat med rottågor och som såningsmannen höll upp med sin vänstra hand. En annan och sannolikt äldre typ av såvacka saknade både handtag och krok och bars upp med en axelrem som lades runt hela vackan.

Såningsvackan rymde 4–5 kappar (ca 18–23 liter) utsäde. En erfaren såningsman klarade av att så två tunnland i timmen (ca 1 hektar).

Det gällde att få utsädet så jämt fördelat över åkern som möjligt. Innan sådden började brukade man därför dela varje teg i mindre stycken. Ett område som var lagom brett för att besås med ett handkast säd ur såvackan kallades ”fjära”. Om tege var oregelbunden eller om såningsmannen var oerfaren märkte han ut fjäran på förhand genom att dra upp fåror i jorden med foten eller markerade fjärens bredd med s.k. såningsstickor.

Oftast var det gårdens husbonde som sådde. Såningsmannen gick långsamt och värdigt framåt över åkern som skulle sås, tog en näve säd för varje steg ur såvackan med höger hand och lät säden strila mellan högra handens fingrar när han kastade säden framåt och uppåt så att sädeskornen spred sig på 3–4 meters bredd vid varje kast.

Det skulle vara lugnt och klart väder när sådden för hand skulle börja. För att finna en lämplig tidpunkt

Såningsvacka (kat.nr 14267:a) i Malax museiförenings samlingar.
Foto Göran Strömfors

följde man noga med väder och vind och olika tecken i naturen och i almanackan. Havre och korn skulle sås då björken hade mössöron och linet då häggen blommade. Enligt folktraditionen ansågs Urbanusdagen, den 25 maj, som en lämplig dag att påbörja sådden av havre, korn, ärter och lin. Bartolomeusdagen, den 24 augusti, ansågs som rätt tid att så råg.

En gammal folklig tradition anger att innan sådden inleddes tog såningsmannen av sig mössan och läste en bön över utsädet i såningsvackan. Såddens betydelse kunde också framhävas genom att han klädde sig i rena kläder. Om arbetet hade börjat på rätta sättet, i tro och bön, kunde man vara säkrare på att skörden skulle bli rik.

Håkan Genberg

Källor:

Ahlbäck R. *Bonden i svenska Finland*. Borgå 1983

Ahlbäck R. *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland*. Helsingfors 1945

*Cykeln
gav
frihet*

I början på 1920-talet var cykeln ännu ingen vanlig ägodel. För den tidens ungdomar var det svårare att få pengar till köp av en cykel än vad det är för dagens unga att få pengar till en egen bil. Flickorna på bilden, som var unga på 1920-talet, är lyckliga ägare av varsin damcykel – eller har de möjligen fått ärva cyklarna av äldre syskon?

Cykeln gav frihet och var länge det enda transportmedlet för ungdomar förr i tiden, särskilt på landsbygden. Om man ville besöka någon fest- eller danstillställning i grannkommunen eller grannbyarna var cykeln oftast det enda transportmedlet. Man cyklade i mindre eller större grupper på väg till dansen och stämningen var hög både på vägen till festlokalen och säkert också under färden hemåt på natten när flickorna kunde få skjuts hem sittande på den skarpa cykelramen på pojkens cykel.

Under kriget och tiden strax efter var det stor brist på reservdelar till cyklar och då främst cykeldäck. Man tvingades reparera däcken på olika sätt. Håll på däcken

reparerades genom att linda snören runt däcket eller genom att lägga en gummilapp innanför så att hålet täcktes. Däcket kunde hålla en tid att köra på, men snart nog blev det hål igen och det tog slut på cyklandet en tid. I god tid på hösten ställdes cyklarna undan i vinterförvaring. De förvarades då upp och nedvända för att däck och innerringar inte skulle ta skada.

Flickorna på bilden är från vänster: de två systrarna Ida Köping (1890–1967), gift Foxell, och Linnea Köping (1894–1983), gift Kull, samt Anna Majors (1892–1967). Lagg märke till flickornas konstfulla frisyror och deras fina, långa klänningar. Ida och Linnea bodde i sin ungdom i Petalax Bofjärden och Anna i ”Majuri” (Majors). Fotografiet är sannolikt taget i Petalax Bofjärden nära Idas och Linneas barndomshem.

Håkan Genberg

Läs mer om hur man reste och färdades på cykel eller andra transportmedel i malaxtrakten på 1900–1940-talet i boken *Till lands och sjöss*.

Trolig fotograf: **Ida Malmberg**

Vintervy från Däliback i Havrasgränden, Övermalax

Platsen kallas Däliback för att här har i förgången tid framställts tjära i en tjärdal. Till vänster om vägen finns gården som av ortsborna i dagligt tal också kallades Däliback. Tidigare svängde vägen in vid uthuset och gick precis framför handelsbodens dörr. Gården byggdes år 1870 som bykrog av bröderna Husberg från Vasa. Havrasborna var inga flitiga krogbesökare så huset såldes 1872 till Isak Haga, som omvandlade krogen till handelsbod.

I slutet av 1880-talet köpte Johannes och Johanna Stoor gården och handelsbodsverksamheten fortsatte inom familjen Stoor till 1973. Det var ”Hann” som skötte handelsboden, Johan

var stamanställd i ryska armén och stationerad i Laihela. I familjen föddes tolv barn, fem dog i tidig ålder. Barnen hjälpte sin mor i affären. Två döttrar skrev dagböcker under åren 1917–1918, delar av dem har publicerats i *Album*. Dottern Elin, gift Herrgård, blev författare.

Däliback var samlingsplatsen för bysborna. I handelsboden fanns allt som behövdes, dessutom post och telefon. Ännu i år, 2012, står den 140-åriga gården kvar. Huset till höger byggdes av äldsta sonen Emil Stoor.

Siri Hagback

Foto: Siri Hagback, januari 1997